

Expositio totius mundi et gentium – egy késő antik gazdaságföldrajzi forrás

Grüll Tibor

„Az egész világ és a nemzetek leírása” – kissé fellengzős cím egy olyan nyúlfarknyi értekezés számára, amely sem nyelvtanilag, sem tartalmát tekintve nem sorolható a latin irodalom gyöngyszemei közé. Sőt, szűkebben vett témája – a lakott világ, azon belül a Római Birodalom bemutatása – szempontjából is eltörpül a jelentősége olyan szerzők mögött, mint az idősebb Plinius, Strabón vagy akár Pomponius Mela. Az *Expositio* egyedüli jelentőségét az adja, hogy az oikumené Kelet–Nyugat irányú áttekintése során olyan gazdaságföldrajzi információkat (pl. export- és importcikkek, kézműipar, kereskedelem stb.) közöl, amelyeket a 4. század közepére vonatkozóan semmilyen más forrásból nem ismerünk (Ruffing 2004). Ezért is joggal nevezte egy kutató a múlt század elején „Handelsgeographie”-nak az *Expositio* műfaját (Sinko 1904).

A nyomtatásban mindössze 600 soros (68 rövid fejezetre osztott) szöveget a 17. század elején fedezte fel Franciscus Juretus. A mű első kiadását Jacobus Gothofredus jelentette meg 1628-ban Genfben, Pierre Chouët nyomdájában. Mivel az eredeti kézirat időközben elveszett, a későbbi kiadások alapjául az *editio princeps* szolgált (Woodman 1964). A művecskének azóta is számos emendált kiadása született, ezek közül az egyik legjobb Karl Mülleré a *Geographici Graeci Minores* kötetben (1861). Ez utóbbi érdekessége, hogy párhuzamosan kiadott egy latin szövegvariánst is, amelyet Angelo Mai fedezett fel egy 12. századi kéziratban és jelentetett meg *Iunioris philosophi orbis descriptio* címen 1831-ben. 1878-ban Alexander Riese adta ki a szöveget a *Geographici Latini minores* kötetben, minimális emendációkkal. Az *Expositio* eddigi legjobb szövegkiadása Jean Rougé munkáját dicséri (1966).

A neves lengyel klasszika-filológus, Tadeusz Sinko 1904-ben azt feltételezte, hogy a mű eredetileg is latinul íródott, míg vele szemben Alfred Klotz a *Philologus* hasábjain védelmébe vette a görög eredeti teóriáját (Sinko 1904; Klotz 1906). A ránk maradt szöveg mindenestre telis-tele van grécizmusokkal, amelyek között akadnak közvetlen átvételek, vagyis görög szavak transliterációi: *alittinam* (ἀλιθινήν), *calopetas* (καλωπαίκτας), *tetrapyllum* (τετραπύλλον); illetve tükörfordítások: például *auditores* (ἀκροαματᾶ); és kérdéses a *hyrrus* szó jelentése, amely nem valószínű, hogy a latin *burrus* (gör. πυρρός) megfelelője lenne (‘vörös’), mivel erre a *purpura* szót használja másutt a szerző, inkább a βίροϋ-t érthetjük rajta, ami csuklyás köpenyt jelent. A grécizmusok a grammatika szint-

jén is megjelennek a szövegben: például a genitívussal álló praepositiók: *horum prope*, *huius supra*; vagy a genitívusos igevonatok, például *quarum memoratus*, *ipsarum memoratus*, *praestans suorum bonorum*. A szerző a praepositiók használatában is bizonytalan: előfordul, hogy a latinban ablatívussal álló *de* előjáró mellé accusatívust tesz (*de eas*, a gör. περί értelmében); vagy a jelentést is összekeveri: az *extra* előjárót a görög ἐξω értelmében használja (Woodman 1964).

Ma a legtöbben azt feltételezik, hogy a szerző anyanyelve görög volt, de beszélte a vulgáris latint. Ez utóbbi használatára a grécizmusok mellett jellemző a minimális szókincs és a nyelvi túlzások használata. Szinte valamennyi város *habundat omnibus*, vagyis „mindenben bővelkedik”. A közép- és felsőfokú jelzők, valamint a *praecipuus* és a *valde* módosítószók használata is általános. A kereskedelemmel kapcsolatban szereti a „nyüzsgő, élénk” kifejezés használatát: Edessa és Nisibis kalmárai *negotio valde acutos* és *ferventes*; a tyrusi kereskedő *negotium ferventer agens*; Askelón és Gáza árusai pedig *negotio bullientes*. A kereskedelemnél csak a cirkuszi látványosságok foglalkoztatják jobban: Nicomedia lakói „igen szorgalmasan” (*diligentius*) látogatják a játékokat, a konstantinápolyiak pedig egyszerűen „megvadulnak értük” (*saevissime*). Ennek ellenére nem valószínű, hogy középkori kézirat híján az eredeti nyelvfordítás vitát valaha is megnyugtatóan le lehetne zárni.

A mű datálásában csak a belső utalásokra hagykozhatunk. Róma leírásában szerepelnek a *haruspex*ek (*et haruspices ad eos esse certum est*), akiknek működését I. Constantinus már 319-ben betiltotta, majd II. Constantinus negyven évvel később megismételte a tiltást. Galliáról szólva pedig azt mondja, hogy egy onnan származó ember uralkodik a tartományban, ami sokak szerint Magnentius *usurpatorra* vonatkozik. Az *Expositio* megírását ezért legtöbben Flavius Magnus Magnentius idejére, vagyis Kr. u. 350–353 közé teszik.

Ami a keletkezés helyét, vagy még inkább: a szerző származását illeti, természetesen itt is csak a szövegből tudunk kiindulni. Az *Expositio* leírása keletről nyugatra halad, nagyjából követve a *dimensuratio provinciarum* útvonalát. A leírások pontosságát négy fokozatban jellemezhetjük: a) részletes és pontos (Alexandria, Antiochia, Róma); b) nagyjából tényszerű (Cyperus, Helléspontos); c) tényszerűen téves vagy zavaros (Arabia, Noricum); d) mesés, legendás (keleti területek). Összességében elmondható, hogy a mű fókuszában a *mare nost-*

rum és annak peremvidéke áll, azon belül is kiemelt jelentőséggel bír a három *megapolis*: Alexandria, Antiochia és Róma leírása. A Mediterráneumtól távolabb eső területekről a szerző nagyon keveset tud, Arábiát például rossz helyre lokalizálja (38. §); Britanniát mindössze egy hallomásból vett félmondatral jellemzi (*valde maxima et praecipua in omnibus*, 67. §); Noricumról pedig azt hiszi, hogy az egy város (57. §). Alexandria leírása alapján (35–37. §) Jean Rougé megkockáztatta azt a feltevést, hogy az *Expositio* szerzője innen származott (Rougé 1966). Az *Expositio* „adatai” olyan sztereotip közhelyek, amiket még ma is sokan tudnak az ókori világ e metropoliszáról: hogy tenger, tó és folyó veszi körül; hogy virágzó a keleti kereskedelme; hogy itt volt a *Museion* és *Sarapeion*; hogy a papiruszt innen exportálták a világ minden tájára; hogy a Nílus áradásának köszönhetően bőségben terem itt a gabona; és hogy különleges kultuszoknak hódol. Egyedül talán a bíraskodásról mondottak hatnak szokatlanul, illetve utalhatnak a város közlelbi ismeretére. Érdekes megfigyelés az is, hogy a papirusz áldásos hatásainak felsorolásában csak a bíraskodásban és a kereskedelemben játszott szerepét említi, az irodalomról és a kultúra más területeiről hallgat. Ebből többen arra következtetnek, hogy szerzőnk egy meglehetősen alulművelt kereskedő lehetett, habár – mint azt alább látni fogjuk – meglehetősen sok ókori szerzőt ismert, legalábbis név szerint.

Nagy jelentőséget tulajdoníthatunk annak a ténynek, hogy az *Expositió*ban említett 61 város közül 20 Syria vagy Syria–Palaestina területén található, és mindössze 16 esik a Nyugatrómai Birodalom területére. A 20 város közül 12 található Syriában (Antiochia, Berytus, Byblos, Damascus, Eleutheropolis, Heliopolis, Laodicea, Ptolemais, Sarepta, Seleucia, Sidon, Tyrus) és 8 Palaestinában (Ascalon, Caesarea, Gaza, Jericho, Lydda, Neapolis, Scythopolis, Tripolis). Bár az *Expositio* ezek esetében is csak jól ismert közhelyeket említi (például Tyrus gazdag és sűrűn lakott; Antiochiában pazar középületek vannak; Berytusban világhírű jogi akadémia működik; Seleucia nagyszerű kikötő; Heliopolis/Baalbek pedig tele van szakrális prostituáltakkal, stb.), Caesarea esetében arról is értesülünk, hogy a városban egy nemrégiben épült *tetrapylon* látható. A fentiek alapján már többen is felvetették, hogy az *Expositio* szerzője szír származású lehetett, aki vagy a Tetrapolis valamelyikéből (leginkább Antiochiából vagy Seleuciából), vagy Syria-Phoeniciából, vagy Syria-Palaestinából származott (vö. Martelli 1982, 93, 124). Rougé szerint a szerző Sichem/Nabulusban született, és onnan költözött Tyrusba (Rougé 1966, 27–38). Ez utóbbi az is megerősítheti, hogy a szerző feltűnően nagy figyelmet fordít Karthágó alapítási mítoszára (61. §, Mittag 2006, 349).

Ami a szerző foglalkozását illeti, az eddigi kutatásban felmerült, hogy rétor, szofista, kereskedő vagy *vir rusticus* lehetett (Rougé 1966, 34; Drexhage 1983, 4–6; Molè 1985, 705). Számomra legmeggyőzőbb az a feltevés, hogy az illető kereskedő volt, máskülönben aligha magyarázható, miért érdekelték volna őt egy-egy város vagy tartomány exportcikkei? Az *Expositio* szövegében összesen 27 árucikkfajta említését találjuk, amit 108 alkalommal említi a szöveg. Figyelemre méltó, hogy a leggyakrabban említett árucikkek a ruhák és szövetek (22 említés, 20%). A második leggyakoribb a bor (19 említés, 17%) és az olaj (19 említés, 17%) azonos mértékben; végül a harmadik helyet a gabona foglalja el 11 említéssel (10%). A többi ex-

portcikk között szerepelnek az állatok (7 említés), hal, illetve halszész (4 említés), rizs, gyümölcsök, szalonna, sajt, datolya, fűszerek, méz, kő, ólom, vas, fa, aszfalt, papirusz, kötél, vitorla, hajók és rabszolgák (egy vagy két említéssel).

A szövetárak nemcsak számszerűen szerepelnek sokszor a szövegben, hanem a legnagyobb mértékben specializáltak is. A lenvászon árak az öt szíriai nagyvárosból jutnak el a világ minden részébe (*Scythopolis, Laodicea, Byblus, Tyrus, Berytus, quae linteamen omni orbi terrarum emittunt*, 31. §. vö. Sperber 1976, 133–136). A levantei térség ősi iparága, a bíborfestés Syria–Palaestina négy városára jellemző (*Sarepta, et Caesarea, et Neapolis et Lydda purpuram alitnam*, 31. §). A cappadociai Caesarea nyúlászorból készült ruhákat és úgynevezett babilóniai köntöst exportál (*leporinam vestem et Babyloniarum pellium*, 40. §). Galatia számos kelmével kereskedik (*negotiatum vestem plurimam*, 41. §.), a phrygiai Laodicea olyan gyapjúszövetet árul, amelyet a városról neveztek el (*quae vestem solam et nominatam emittit quae sic vocatur Laodicina*, 42. §). Asia szintén jó minőségű bíbort (*purpura bona*) szállít külföldre (47. §). Ami a Birodalom nyugati részéit illeti, megtudjuk, hogy a calabriai Bruttium egyfajta felsőkabátot exportál (*vestem byrrum*, 53. §),¹ és hogy Noricumból „jön a noricum kabát” (*unde et vestis Norica exire dicitur*, 57. §). Hispania is „különféle szövetekkel” (*vestem variam*) kereskedik (59. §), éppen úgy, mint Mauretania (*quae provincia ... vestem negotiatum*, 60. §) és Numidia (*negotia habet vestem variam*, 60. §). A szerző szerint Imbros szigete nyúlászor bundát exportál (*leporinam vestem multam eicit*, 63. §), és Szicília gyapjút és hasonállatot „korlátlan mennyiségben” szállít külföldre (*lanam infinitam similiter et iumenta*, 65. §).

Lenvászon, gyapjú, bíbor, babilóniai köntös, nyúlászor-bunda, készruhák a Birodalom minden sarkából – aligha nagy túlzás kijelentenünk, hogy az *Expositio* szerzőjének köze lehetett a ruhakereskedelemhez, vagy talán ő maga is kelmékkel kereskedett. A római textilipar és -kereskedelem a Birodalom gazdaságának mindenütt jelenlévő, igen fontos ágazatát alkototta (Kehoe 2008, 564). Diocletianus ármaximáló rendelete is mutatja, hogy bizonyos keleti városok a késő római korban is kiemelkedő szerepet játszottak a textilgyártásban: például Tarsus, Laodicea, Scythopolis, Alexandria stb. A kelmekereskedők legáltalánosabban használt elnevezése a *centonarius* volt, amit keleten *lanarios*nak mondtak, és eredetileg csak a gyapjúkereskedőkre vonatkozott (más elnevezéseik: *linurgoi, linoplokoí, linuphoi, linuphantai*, Liu 2009, 83–85). A római textilgyártás egyik központja kétségkívül Syria–Palaestina volt, amelynek jelentőségével csak Egyiptom és Gallia vetekedhetett (Safrai 1994, 107–114). Különösen a ruhaszövés és -festés számított jelentős iparágak (West 1924, 167–172). A gyapjú- és lenszövés központja Syria volt, azon belül is elsősorban Tyrus, amely az egész császárkor folyamán megtartotta vezető szerepét ebben az iparágban (Reinhold 1970). Hatalmas mennyiségű talmudi szöveg helyy vonatkozik a textilkészítés különféle fázisaira és a kelméket árusító cégekre: így például a sepphorisi lenszövőkre (b.AZ 17b), akiket Tiberiasban és Scythopolisban felírtos források is említenek (Schwabbe 1967, 181). A szövet és ruhaexport a városokon keresztül zajlott (Kingsley 2003).

Arra a nem lényegtelen kérdésre is ki kell térnünk, hogy keresztény vagy pogány lehetett-e az *Expositio* anonim szerző-

je? Ehhez a mű bevezető fejezeteit érdemes tüzetesebben megvizsgálnunk (2–4.§), melyekből több kiadás is kirekesztette a bibliai utalásokat, attól a meggyőződéstől vezetettve, hogy az *Expositio* szerzője nem volt keresztény. Ez minden bizonnyal így is van. Szerzőnk azonban minden bizonnyal ismerte Flavius Josephust. Érdekes, hogy a kutatók eddig nem tették fel a kérdést: ugyan honnan is ismerhette ennek a primitív stílusú, tartalmilag is sekélyes művecskének a szerzője Béróssosnak, Manethónnak, Apollóniosnak, az ephesosi Menandrosnak, Hérodotosnak és Thukydidesnek nemhogy munkásságát, de egyáltalán a nevét?² Pedig a válasz kézenfekvő: Flavius Josephus, „ez a bölcs férfiú, a zsidók tanítója, aki római fogságban megírta a zsidó háborút” (3.§) említette őket, mégpedig az *Apión ellen* írt traktátusának első húsz fejezetében.³ Ebből viszont az a kérdés következik: honnan ismerhette ismeretlen szerzőnk Josephust? Mindenekelőtt zárjuk ki azt a lehetőséget, hogy az *Expositio* szerzője zsidó volt. Erre már abból is következtethetünk, hogy Josephust a „zsidók tanítója”-ként, nem pedig – a legjobbat feltételezve – „a mi tanítónk”-ként nevezi meg. Egyébként a műben sehol másutt nem találunk a zsidókra, vagy a zsidó vallásra vonatkozó utalást, még Palaestina tartomány leírásánál sem. (Jeruzsálemet, vagyis Aelia Capitolinát meg sem említi.) Egy keresztény természetesen ismerhette Josephust, akire az egyházatyák is gyakorta hivatkoznak; egy pogány sokkal kevésbé valószínű, hogy találkozott volna ezzel

a névvel. Ehhez azonban mindenképpen magasabb (teológiai és/vagy történeti) műveltséggel kellett rendelkeznie, hiszen Josephus aligha volt része az elemi iskolai *curriculum*nak. Még egy lehetőség: nem az anonim szerző, hanem annak forrása hivatkozhatott Josephusra. Jean Rougét követve én is ezt tartom valószínűbbnek.⁴ Végző soron pedig egyetértek Peter Franz Mittag megállapításával, aki szerint eléggé kizárt, hogy a forrásként felsorolt auctorok bármelyike *közvetlen* hatást gyakorolt volna az *Expositio* igencsak szerény képességekkel megáldott szerzőjére. Az információk „forrását” leginkább az iskolában felszedett általános ismeretek jelentették.

Ezzel azonban nem jutottunk közelebb annak eldöntéséhez, milyen vallású lehetett az *Expositio* szerzője. Az eddigi kutatás felfigyelt a műben fellelhető keresztény szóhasználatra: pl. *benedictio* (aratás), *salvarentur/salvat* (megmenekül), *cum timore et tremore* (a Phil 2,12-ben is szereplő szókapcsolat), és a közhelyszerűen használt *divinus* (jó), ám ez utóbbi legtöbbször profán értelmű: például „isteni étkek” (35.§), „isteni állatok” (40.§), „isteni kenyér” (40.§), „isteni épületek” (55.§) stb., ami már önmagában is felveti a kérdést: tudott-e a szerző a Tízparancsolat harmadik parancsáról: „az Úr nevét hiába fel ne vedd” (Ex 20,7). Arról nem is beszélve, hogy anonim auctorunk sosem mulasztja el megemlíteni egy-egy provinciával kapcsolatban, ha ott izgalmas cirkuszi látványosságok, jó bor és csinos nők találhatók.

Expositio totius mundi et gentium Az egész világ és a nemzetek leírása

1. Mindazon figyelmeztetések után, amiket életvezetéssel kapcsolatban tanácsoltam, legdrágább fiam, most bele akarok vágni sok csodálatos történet leírásába, amelyek közül némelyeket magam láttam, másokat a műveltektől hallottam, néhányat pedig olvasmányokból tudtam meg. Ezeket érzékeiddel felfogván nemcsak sok hasznos dolgot fogsz megtudni, hanem az ilyesfajta dolgok változatosságával képes leszel bölcsességedet felékesíteni.

2. Témánkat követve kötelességünk elmondani <onnan, hogy a világot Isten teremtette>, hogy mely nemzetek települtek le keletről nyugatra; ezután azt, hogy hány fajtája van a barbároknak; majd pedig [bemutatni] a rómaiak egész földjét; hogy hány tartomány található a világban, s hogy ezek lényegüket (*substantia*) és erőforrásait (*potestate*) tekintve milyenek; hány város van egy-egy provinciában; és az egyes tartományokban vagy városokban mik az előírások. Úgy tűnik nekem, hogy ez ennek a tudós munkának feladata.

3. Hol másutt is kezdhethetnék előbb, mint a mágusoknál? Mert a mi őseink, akik ezekről a dolgokról próbáltak írni, sok mindent elmondtak <de csak Mózes, a zsidók isteni szellemmel teli prófétája az, akinek írásai bizonyosak>. Ezután a tar-

tományokról és a korszakok sorrendjéről beszélt Berossus, a káldeus filozófus, akinek műveit az egyiptomi Manethon és a hasonlóan egyiptomi Apollonius [hagyományozta ránk], továbbá Josephus, ez a bölcs férfiú, a zsidók tanítója, aki római fogságban megírta a zsidó háborút. Őutánuk az ephesusi Menander, Herodotus és Thucydides írt hasonló dolgokról, de ne [foglalkozunk] nagyon a régiekkel. Én azokat a témákat, amelyekről a fent említett [szerzők] írtak, igyekszem röviden eléd tární.

4. Azt állítják, hogy a Camarinus⁵ nemzetek [földje] a keleti vidékeken [fekszik] <akinek földjét Mózes Édennek is nevezte>; azt mondják, innen ered egy hatalmas folyó <és négy ágra szakad, melyek nevei a következők: Geon, Rhison, Tigris és Euphrates>. Ezek az emberek <akik az említett vidéket lakják>, felettebb istenfélők és jók, semmilyen gonoszság nem található közöttük, sem testi, sem lelki. Ha pedig valami biztosabbat akarsz megtudni: állítólag sem a mi megszokott kenyereinket nem fogyasztják, sem más efféle táplálékot; sem az általunk használt tűzzel nem élnek, hanem azt állítják, hogy néhány napon át eső gyanánt hull nekik valamiféle kenyér; italuk mézből és borsból készül; úgy tartják, hogy tűzik a Nap, mely olyan hévvel lángol, hogy amint az égből a földre száll-

nak a sugarai, mindenkit elégetnének, ha azok gyorsan alá nem merülnének a folyóba, melyben addig sodródna, amíg ez a tűz újra vissza nem tér a saját helyére.

5. Ők tudniillik önmagukat hatalom nélkül kormányozzák. Nem esznek mindenki számára megszokott ételeket, ezért nincsenek nekik a mi testünkéhez hasonló bajaik; sem bolha, sem tetű, sem poloska, sem métegy nem található náluk; a testükben nincs semmiféle erőtlenség. Nem hordanak mindenki számára megszokott ruhákat, az ő ruhájuk olyannyira sérthetetlen, hogy még összekoszolni sem tudják, s ha ez mégis megtörténne, űa tűz kardjától várják a tisztulást, a lángoló [anyag] ugyanis jobba válikű.

6. Nem vetnek, nem aratnak. Vannak kitűnő dolgaik (*speci-es*), nagyon értékesek, úgymint: drágakövek, azaz smaragdok, gyöngyök, jácint, karbunkulus és zafir a hegyeikben. És onnan így kerülnek elő mind [a drágakövek]: egy éjjel-nappal áradó folyó jön elő a hegyekből, leginkább a hegyek csúcsát választja széjjel, és nagy mennyiségű vízzel övezi őket. A közeli nép feltalált egy fortélyos módszert, amellyel a [drágaköveket], melyek innen származnak, meg lehet találni: hálókát készítenek, s ahol a folyó összeszorul, ezek fogják fel az odaérkező [köveket].

7. Mivel ekkora nagy áldásban van részük, nem dolgoznak, nem betegeskednek, hanem csak meghalnak, még haláluk napját is tudva; tudniillik valamennyien 118 és 120 évesen halnak meg; idősebb [ember] nem látja a fiatalabb halálát, sem a szülők a gyermekeikét. És mivel mindegyikük ismeri halála napját, koporsót készít magának különféle illatos fákból (*de aromatibus variis*) – mivel náluk mindenfajta illatos fa bőven terem⁶ –, és abban elhelyezkedve várja [azt], aki elkéri a lelkét;⁷ és amikor eljő az óra, mindenkit üdvözöl és mindenkitől búcsút vesz, így megadja a tartozást; és nagy a gondtalanság [náluk] (*est multa securitas*). De ennek a népnek kiválóságáról csak rész szerint szözlöttünk, mivel sok minden van még náluk, aminek elmondását mellőztük. Az általuk lakott föld hetven megállónyi.⁸

8. Ez után a nép után mi más található? Nyugat felé haladva a brachmanok élnek; ők is jól megvannak hatalom nélkül, és jó viszonyt ápolnak szomszédaiikkal. Lakóterületük öt megállónyi.

9. Őutánuk jön az evilták másik területe. Ők is hatalom nélküliek, s majdhogynem az istenek életét élik. Területük harminckét megálló.

10. Őutánuk egy másik törzs, amelyet *emernek* hívnak, maga is hatalom nélkül él, mégis jog alapján (*legaliter*). Ők negyvenhét megállónyi földön laknak.

11. Ezután jön a Nebusnak nevezett régió: innentől kezdődnek a zsarnokok (*tyrannorum initium*); és a vének irányítják. Hatvan megállónyi.

12. Innen kezdődik a vetés és aratás. Az előbb mondott törzsek, a camarinusok kivételével, gyümölcscsel, borssal és méz-

zel élnek; a camarinusok ugyanis naponta égi kenyérből részesülnek.⁹ Nem haragszanak, nem kívánják a pereskedést, nincs közöttük veszekedés, sem mohóság, sem cselvetés, sem semmi más gonoszság.

13. Ezután Nebus {törzs} mellett fekszik a Disaph nevű terület, melynek lakóit jól kormányozzák, csakúgy, mint a szomszédaiikat. Ők kétszáznegyven állomásnyi földet laknak.

14. Ezután következik az úgynevezett Ioneum törzs,¹⁰ melynek tagjairól azt gondolják, hogy ugyanolyan módon élnek, mint a szomszédaiik; életmódjuk ugyanis nem különbözik azokétól. Százhusz állomásnyi földet laknak.

15. Ezután a *diva* törzs következik, amelyet ugyanúgy az idősök irányítanak (*reguntur a majoribus*); ők kétszázöt állomásnyi földet laknak.

16. Ezután jön India maior, ahonnan állítólag a selyem és minden szükséges dolog származik. A szomszédaiikhoz hasonlóan jól élnek. Nagy és jó földön laknak, [melynek hossza] tizenöt állomásnyi.

17. Ehhez csatlakozik az Exomia régió, amelyről az a hír járja, hogy erős, a háborúban igen elszánt, mindenben képzett emberek lakják. [Ezután jön] India minor, amely – mikor a perzsák háborút indítottak ellene – segítséget kért, pedig mindenben bővelkedik. Százötven állomásnyi területen laknak.

18. Ezután [jön] India minor, amelynek népét a vének irányítják, és az elefántoknak megszámlálhatatlan sokasága található náluk, úgyhogy még a perzsák is tőlük szerzik be azokat. Tizenöt állomásnyi területen laknak.

19. Utánuk következnek a rómaiakkal szomszédos perzsák, akikről a történetírók feljegyezték, hogy minden rosszban [---] és a háborúban bátrak. Azt mondják, hogy nagy istentelenségeket (*impietates*) követnek el: nem ismerik a természet méltóságát, s miként sok állat, anyjukkal és nővéreikkel hálnak. <Így istentelenül cselekszenek azzal az Istennel szemben, aki őket teremtette.> Máskülönben azt mondják, hogy mindenben bővelkednek, ugyanis megadatott nekik a kereskedelem lehetősége (*potestate negotii*) a területükkel szomszédos népekkel, és náluk, úgy tűnik, mindenben bőség van.

20. Ezekhez közel él a szaracénok nemzetsége, űakik íjászattal és rablással töltik életüketű. A perzsákhoz hasonlóan istentelenek, hazudnak, és nem tartják meg az ígéreteiket sem háborúban, sem más dologban. És azt mondják, hogy asszonyok uralkodnak közöttük.

21. Ezt mondja a történetíró a fent mondott törzsekről. Mivel azonban a mi földünkről, azaz a rómaiakéról kell írunk, megkísérlem úgy előadni, hogy az olvasó számára hasznos legyen. Kezdjük tehát! űBeszéltünk ugyanis a perzsák földjéről, hogy hány állomásnyi járóföldre terjed ki azok szerint, akik összeírták {és hogy istentelenek, hazudnak, és nem tartják meg az ígéreteiket sem háborúban, sem más dologban}.ű

22. Ezek után jön a mi földünk, mivel Mesopotamia és Osdroena következik. Mesopotamiában sok különféle város van, melyek közül kiemelkednek azok, amelyekről szólni akarok. Itt van Nisibis és Edessa, ahol mindenben a legkiválóbb férfiak találhatók: igen élelmes kereskedők és jó elárúsítók. Igen gazdagok és mindenféle javakkal ékeskednek: tudniillik amit a perzsáktól kaptak, a rómaiak összes földjén árusítják, és amit megvesznek, azzal is kereskednek, a réz és vas kivételével, mivel az ellenségeknek nem szabad rezes és vasat eladni. Ezek a városok mindig állnak – az istenek és a császárok bölcsessége folytán –, mivel híres-nevezetes falaik vannak, melyeken a háborúban megtörik a perzsák erejét. Lázasan kereskednek, és minden provinciában jól üzletelnek. Ezután az osdroneai Edessa maga is gyönyörű város.

23. Syria egész területe három Syriára oszlik: a pun, a palaestina és a Coele-Syriára. [A tartománynak] különféle kiváló és igen nagy városai vannak, amelyekről részben megemlékezve fogom gyönyörködtetni a hallgatóságot. Itt van először Antiochia, királyi város, mindenben jó, ahol a föld ura (*dominus terrarum*) székel:¹¹ egy gyönyörű város, melynek kiváló középületei vannak, s bár sok népet fogad magába, valamennyit eltartja, mivel minden jóból bővelkedik.

24. Vannak itt más városok is, mint például Tyrus, amely lázasan űzi a kereskedelem minden fajtáját, és igen szerencsés (*magnifice felix est*), mivel történetesen egyetlen keleti város sem zsúfoltabb nála. Az üzletelésben tehetős férfiak vesznek részt, akik mindent el tudnak érni.

25. Ezután következik Berytus, egy igen gyönyörű város, ahol a törvényeket adják elő (*auditoria legum habens*), melyeken az egész római jogrendszer alapszik.¹² Az innen kikerülő tudós férfiak az egész világban működnek bíróként és a törvényeket ismerve őrködnek a provinciákon, ahová a törvények végrehajtása miatt küldik őket.

26. Mármost Caesarea városa hasonlóan gyönyörű, és mindenben bővelkedő, és a város rendezettsége sok szempontból kiváló. *Tetrapylon*járól mindenhol beszélnek, mert az egyike a város új látnivalóinak.¹³

27. Az összes többinek nevét legalább részben el kell mondanunk, mert mindegyiküknek megvan a maga különlegessége. Itt van ez a remek város: Laodicia, amely mindenféle árucikket importál és exportál, †Antiochiát nagyszerűen segíti, és ezt gyakorolja. †¹⁴

28. Ezekhez hasonlóan, Seleucia is igen kiváló város, amely maga is mindazt kínálja, ami a fent nevezett Antiochiába érkezik, kincstári és magántulajdonban lévő árukat egyaránt (*et fiscales species et privatas*).¹⁵ A földkerekség ura, Constanti[n]us császár,¹⁶ látván, hogy neki és a hadseregnek is így hasznos, egy igen nagy hegyet szétvágott és bevezette a tengert, ezáltal egy nagy és kiváló kikötőt hozott létre, ahol az érkező hajók megmenekülnek és a kincstári terhük (*fiscalus onus*) nem pusztul el.

29. Ezután más városok következnek: Ascalon és Gaza, melyek kiválóak, pezseg bennük a kereskedelem, és mindenben bővelkednek, minden kereskedőjükkel kiváló bort küldenek Szíriába és Egyiptomba.

30. Neapolis maga is dicsőséges és igen nemes város. Tripolis, Scythopolis és Byblos a kézműiparban tevékenykednek. Heliopolis, amely a Libanon-hegység közelében van, csinos hölgyeket tart el, akiket mindenki „libanoniaknak” (*libanitides*) nevez, mivel itt Venust szenvedélyesen tisztelik: azt mondják ugyanis, hogy az istennő ott lakik, és az asszonyoknak ő adja a szépség ajándékát.¹⁷ Azután vannak ott más városok is: Sidon, Sarepta, Ptolemais, valamint a hasonlóan kiváló Eleutheropolis és Damascus.

31. Mivel tehát az előbb említett városokat részben leírtuk és elmondtuk, {szükséges róluk egyenként is elmondanunk, hogy mijük van}. A lenből készült árukkal ezek [kereskednek]: Scythopolis, Laodicia, Byblus, Tyrus, Berytus, amelyek a lenből készült árukat az egész földkerekségre exportálják, és mindenben kiváltképp bővelkednek. Hasonlóképpen Sarepta, Caesarea, Neapolis és Lydda is valódi bíbor szövetet [exportál]. Mindezek az előbb mondott városok dicsőségesek, gabonában, borban és olajban termékenyek, és mindennek bővében vannak. [Itt terem a] Nicolausnak is nevezett palma,¹⁸ amely Palaestina vidékén található, azon a részen, amit Jerichónak neveznek, és hasonlóképpen a damaszkuszi[nak nevezett palma], és egy másik, kisebb pálmafajta, valamint a pistácia és mindenfajta gyümölcs.

32. Mivel pedig ezeknek [a városoknak] minden egyes dolgát le kell írni, arról is beszélnünk kell, ami ezekben a városokban szórakozásra szolgál. Itt van mindjárt Antiochia, amely bővében van minden gyönyörködtető dolognak, kiváltképp a *circus*oknak.¹⁹ Mindez miért van így? Mert itt székel a császár, és miatta mindennek itt kell lennie. Íme, hasonlóképpen vannak *circus*ok Laodiciában, Tyrusban, Berytusban és Caesareában. Laodicia kiváló hajtókat küld más városokba; Tyrus és Berytus mimus-színészeket; Caesarea pantomimusokat; Heliopolis pedig fuvolásokat, kiváltképpen azért, mert a Libanusról a műzsák beléjük lehelik a {beszéd} zene isteni képességét. Más-különb Gazában is vannak jó zenészek, s azt mondják, hogy pankrátorok is, Ascalonban birkózó atléták, Castabalában pedig akrobaták.

33. Mindezeket a kereskedelem tartja fenn, és olyan emberek lakják őket, akik minden szempontból gazdagok: a beszédben, a munkában és az erényben is. Éghajlatuk mérsékelt. Ennyit tehát Syria vidékéről. Sok mindent mellőztünk, nehogy úgy tűnjék: a szükségesnél hosszabbra nyújtottuk beszédünket, s hogy a többi területet és provinciát is leírassuk.

34. Ott vannak bal felől Syriának, Aegyptusnak, Alexandriának és az egész Thebaisnak a részei, amelyeket szükséges leírni. Ott van tehát az egész aegyptusi területet megkoronázó folyó, amelyet Nilusnak neveznek. Ez az egész föld színét öntözi, és az olajat kivéve mindenfajta terményt hoz: búzát, árpát, hüvelyeseket és szőlőt [terem] bőségesen; és hasonlóképpen nemes férfiakat is, akik az isteneket kiváltképpen tisztelik, mivel

az istenek misztériumait sehol sem mutatják be úgy, mint itt, ősi szokások szerint. Majdhogynem ez a föld adta át az egész földkerekségnek az istenek tiszteletét. De azt mondják, hogy a káldeusok jobban tisztelik [az isteneket], akiket ha látunk, el is ámulunk rajtuk, és azt mondjuk, hogy mindenben ők az elsők. Tudjuk, hogy az istenek ott laktak és ott laknak. Egyesek azt is mondják, hogy ők azok, akik a betűket is felfedezték, mások szerint a káldeusok, megint mások szerint a punok, néhányan pedig úgy akarják, hogy a betűk feltalálója Mercurius legyen, de minthogy sokfélélt mondanak, senki sem tudja az igazat, és nem is hiheti. Aegyptus bővelkedik bölcs férfiakban, az egész világot megelőzve ezzel. Annak fővárosában (*in metropoli ejus*), Alexandriában megtalálod a filozófusok minden fajtáját és iskoláját. Ennélfogva egykor versengés folyt az egyiptomiak és a görögök közt, hogy melyikük fogadja be a Museiont (*Museum*), de mert az egyiptomiakat találták szellemesebbnek és tökéletesebbnek, győztek, ezért nekik ítélték.²⁰ És lehetetlen dolog is akárhol olyan bölcsességre találni, mint az egyiptomiaké, s ezért minden filozófus és irodalomtudós, aki itt időzött, jobbnak bizonyult másoknál, mert nincs náluk családság, hanem ki-ki amiről azt állítja, hogy tudja, azt tényleg tudja, mivel nem mindannyian művelnek minden tudományt, hanem tevékenységével ki-ki saját tudományát ékesíti.

35. Alexandria igen hatalmas és kiváló fekvésű város, minden jóban, így isteni étkekben is bővelkedik. Háromféle halat is esznek – ami a provincia más részeiben nem található –: folyamit, tavit és tengerit. Mindenfajta fűszer és egyéb barbár kereskedelmi cikk is bőségben található itt. A fővároson túl itt van Thebais, amelyben az indusok nemzetsége lakik,²¹ s mivel itt minden megtalálható, minden (várost) megelőz. Élén járnak az istenek tiszteletében is, és itt van Serapis temploma is, ez a minden tekintetben új és egyedülálló látványosság: mert sehol mástutt a földön nem találni hasonló épületet, templomi elrendezést és vallást; úgy tűnik, mindenben a Museiont akarták utánozni.²²

36. Van egy dolog, amelynek (révén) a város mindenben bővelkedik, s amely sehol másutt nem terem meg, mint Alexandriában és környékén, ami nélkül sem az igazságszolgáltatást, sem a magánügyeket nem intézhetnénk, és amin – úgy tűnik – csaknem az egész emberi természet alapszik (*per ipsam rem omnis hominum natura stare videtur*). De mi is az, amit ennyire dicsérünk? A papirusz (*carta*), amit ez [a város] állít elő, s az egész világra szétküldve mindenkinek megmutatja ezt a hasznos növényt, mivel valamennyi város és provincia közül egyedül ez van birtokában, de irigység nélkül bocsátja rendelkezésre javait. És itt van a Nílus folyam nyáridőben aláfolyyva az egész földet megöntözi és előkészíti a vetésre, ami a vetést végző lakosokat nagy hálával tölti el; mert náluk egy mérő (*mensura*) vetőmag száz vagy százhusz mérő termést hoz, s így egyetlen évben annyit terem a föld, hogy az más provinciáknak is hasznos. A thraciai Constantinopolis is leginkább ebből táplálkozik; és hasonlóképpen a keleti részek is, leginkább a császár hadserege és a perzsákkal folytatott háború miatt,²³ amihez nem elegendő egyetlen provincia [termése] sem, csak az isteni Aegyptusé. Ezt a tartományt, azt hiszem, leginkább az istenek nevezhették el, ahol – mint fentebb mondtunk – az isteneket helyesen tisztelik, mint arra a történelem is számos

példát mutat. Mindenféle szent helyei és mindennel feldíszített templomai vannak. Böven vannak ott templomőrök (*aeditimi*), papok, (templom)szolgák, béljósok, imádók (*adoratores*) és nagyszerű jósok (*divini optimi*), és minden rendben megy ott: ezért találhatsz ott szüntelen égő, tüztől fénylő, áldozatokkal és tömjénnel megrakott oltárokat, egyszersmind szalagokat (*vitatas*) és illatszerekkel teli tömjénezőket, amelyek isteni illatokat árasztanak.²⁴

37. Mármost, egy bírák által jól irányított várost találsz itt; [a megvesztegetés] iránti megvetésben egyedül Alexandria népe tűnik ki; ezért a bírók félelemmel és reszketéssel lépnek be ebbe a városba, félnek a nép igazságosságától, náluk ugyanis igen hamar megégetés vagy megkövezés a vétkes bírák sorsa. A város és a vidék [értéke] minden szempontból felbecsülhetetlen (*incomprehensibilis*). Ez a föld csaknem az egész világ filozófiájának igazságában bővelkedik, a filozófusoknak igen sok fajtája fellelhető itt. Ezért Aesculapius neki akarta adni az orvostudományban való jártasságot is, hogy bírja azt, mert méltónak bizonyult rá, hogy az egész világon a legjobb orvosok itt legyenek, és minden ember számára nagyon is nyilvánvaló, hogy a gyógyítás kezdetei (*initius [sic] salutis*) ehhez a városhoz [fűződnek].²⁵ <És éghajlata is felettébb mérsékelt.> Ennyit a fent mondott területről és erről a városról, mert nem lehetséges mindent leírni.

38. Ezután Szíriától jobbra találsz Arabiát, melynek a legnagyobb városa Bostra. Erről azt mondják, hogy igen jelentős a kereskedelme; a perzsákkal és szaracénokkal szomszédos, ahol egy *tetrapylon* nevű középület is megcsodálható.²⁶

39. Ezt követi Cilicia területe, amely sok bort állít elő, amivel más provinciákat is megörvendeztet, és van egy nagy és kiváló városa, amit úgy hívnak, Tarsus.

40. Ennek a felső részében található Cappadocia, ahol előkelő férfiak élnek, és legnagyobb városa Caesarea. Állítólag olyan nagy hidegek vannak errefelé, hogy a nem idevalósi emberek valamiféle mesterkedések nélkül nem képesek itt lakni. Azt mondják, a kereskedelem révén mindenféle a legjobb dolgokat küldi [ez a tartomány]: nyúlász ruhát, babylóniai köpenyt és ezeknek az isteni állatoknak a szépségét (*illorum divinatorum animalium formositatem*).

41. Ezzel szemben fekszik Galatia, egy kitűnő provincia, amely önfenntartó. Igen sok kelmével kereskedik, alkalomadtán pedig jó katonákat is biztosít a [császári] uraknak. Legnagyobb városát Ancyrának nevezik. Úgy mondják, isteni és igen kiváló kenyeret lehet ott enni.

42. Ezután Phrygia [következik], ez is jó terület, és itt is vitéz férfiak vannak, a régiek – Homéros, Vergilius és mások – írásai szerint, akik a phrygek és a görögök háborúiról írtak.²⁷ Ennek legnagyobb városát Laodiciának nevezik, amely egyedülként exportál egy saját magáról elnevezett textilfélélt, amit így *laodicenának* neveznek.

43. Azután előlött található Armenia minor, amelyről azt mondják, hogy kiváló lovasai és íjászaik hasznosnak bizonyulnak a háborúban.

44. Ezután [jön] Paphlagonia és Pontus, gazdag és igen kiváló emberek lakhelye, akik, hasonlóképpen a kappadókiaiakhoz és a galatákhoz, a tudomány terén [is kiválóak], és minden jóban [bővelkednek]. És formás nők lakják. A történelem csakugyan említést tesz arról, hogy olyan csinosak és ragyogók, hogy látványra istennőknek is vélhetnék őket. Ezekben a provinciákban és városokban (azaz Pontusban, Paphlagoniában, Galatiában és Cappadociában) bölcs férfiak élnek. Ha pedig ezeknek a bölcsességéről akarsz hallani, nézd meg a két *comitatust*: a keletit és a nyugatit – sokat fogsz belőlük ott találni, éppúgy, mint más városokban és provinciákban, tudniillik pontusiakat, paphlagoniaiakat, kappadókiaiakat és galatákat is; mivel úgy vélik, hogy az ő kiküldésükkel csökkenteni tudják a császárok ügyeinek számát (ugyanis igen hűségeselek), †a természet javai megvannak nekik, így ösztönöztetnek nagyobb és jobb dolgok elérésére. † Ezzel pedig be is fejezem a róluk való beszédet, és máris belefogok a következők elbeszélésébe.

45. Ezek a [fentebb felsorolt provinciák] a szárazföld közepén vannak. Mivel pedig a tengerrel szomszédos részekről is kell szólnunk, ismét Cilicia és Isauria [következik], amelyről azt mondják, hogy vitéz férfiak lakják, kik egykor fosztogatással foglalkoztak és a rómaiak ellenségei voltak, de nem voltak képesek a legyőzhetetlen nevet legyőzni. Ezután jön Pamphylia, kiváló és önfenntartó régió, amely sok olajat állít elő, és más területeket is ellát. Ennek két ragyogó városa van: Perge és Side.

46. Ezután Lycia régió [következik], amely önellátó, és van egy nagy hegye, a Kaukázus, amelyről azt mondják, hogy nincs nagyobb az ég alatt.²⁸

47. Lycia után [következik] Caria. És ezután a hatalmas Asia, amely az összes provincia közül kitűnik, és megszámlálhatatlan városa van: ezek igen nagyok, és sok van belőlük a tengerrel, melyek közül kettőt szükséges megemlítenünk. Ephesosról azt mondják, hogy felettébb jó kikötővel rendelkezik; és hasonlóképp Smyrna, amely szintén nagyszerű város. Ez az egész terület széles, és minden jó megterem benne: különféle borok, olaj, rizs (*oridia*), jó minőségű bíbor (*purpura bona*), tönkölybúza (*alica*). És [az egész tartomány] igen csodálatra méltó, aminek sokféleségét nehéz lenne felsorolni.

48. Ezután [jön] a Hellespontus, egy termékeny terület, melyet gabona, szőlő és olajfák díszítenek. Itt olyan ősi városok találhatóak, mint Troia és Ilium,²⁹ ezeknél nagyobb pedig Cyzicus, amely elhelyezkedésére, nagyságára, díszességére és szépségére nézve minden dicsőítést felülmúl. És itt akarta Venus a Cupido nyilával feldíszített asszonyi szépséget megalkotni.³⁰

49. Hellespontus után található a csodálatra méltó Bithynia, amely a legjobb és legnagyobb, és minden gyümölcs megterem benne. Ennek sok csodálatra méltó városa van, így Nicaea és Nicomedia. Nicaea olyan rendezett [város], hogy másutt nehéz lenne ilyet találni, ezt a szabályosságot pedig a szépsége egyformasága miatt erőltették rá az egész városra, amely mindenben díszes és nyugodt (*constans*) is. Nicomedia is kiváló, csodálatos és mindenben bővelkedő város; van egy nagyszerű középülete, egy régi bazilika, amelyről azt mondják, hogy iste-

ni tűz szállt alá az égből (*divinam ignem de caelo descendisse*), mely felemésztette, majd Constantinus újjáépítette.³¹ Vannak *circusai* is, ahol nagy figyelemmel követik a látványosságokat.

50. Bithynia után [ismét] Thracia provincia következik, amely terményekben gazdag, s igen nagy termetű, háborúban vitéz férfiak laknak ott, emiatt gyakran viszik őket katonáknak. Ragyogó városai vannak, úgymint Constantinopolis és Heraclea. Az [újjá]alapított városnak, Constantinopolisnak – mely egykor Byzantium volt – Constantinus saját nevét adta oda. Heracleának nagyszerű alkotásai vannak (*excellens opus habet*): egy színház és egy királyi palota. Constantinopolis csupa kiváló dologgal rendelkezik Constantinus miatt. Nemkülönben a *circus* látványosságait is ádáz szenvedéllyel követik.

51. Thraciából [jövet] Macedoniát találod meg, amely mindenben bővelkedik, kiviteli cikkei a vas és az ólom, olykor pedig szalonnát és dardaniai sajtot is exportál, mivel mellette fekszik Dardania. És van egy csodálatos városa, Thessalonica, amely maga is egyike a kiválóknak (*ipsa una eminentium*).

52. Macedonia után Thessalia következik, ahol sok /gabona/ terem, és azt beszéljük, hogy másféle [terményből] is elegendő van. Hegye az Olympos, amelyről Homerus azt mondja, hogy ott laknak az istenek. Thessalia után [következik] Achaia, Graecia és Laconia földje, ahol /kevés/ dolog terem, ezért nem önfenntartó, mivel ez a provincia kicsi és hegyes, ezért nem annyira termékeny, kevés olajat és attikai mézet állítanak elő itt. Inkább e területnek a tudományokban és az ékesszólásban szerzett hírnevét lehet dicsőíteni, ám más tekintetben nem így áll a helyzet. Városai pedig a következők: Corinthus és Athenae. Corinthus sok várossal ápol kereskedelmi kapcsolatot, és van egy különleges épülete: az *amphitheatrum*.³² †Athénról igen sok régi történet szól, és van valamiféle méltóságteljes diadalíve, ahol sok szobor áll, és csodálatos módon megszemlélhetők a régiek háborúi.³³ † Laconia egyedül csak a sáfrányszínű kővel ékeskedik, amit lacedaemoninak neveznek.³⁴

53. Achaia után Epirus vidékét találhatjuk, és a várost, amelyet [szintén] így hívnak: Epirus. A provinciát egyesek Epirusnak, mások Aetoliának [hívják] [---] Neapolis városa pedig sokféle tengeri halban bővelkedik, de néhány faj [ezek közül] elborzasztja a szemlélőt. Kicsivel előlött található Dalmatia, amelyről azt mondják, kitűnően kereskedik. Ezért bőségesen exportál dalmatiai sajtot és tetőnek való gerendát (*tigna tectis utilia*). Itt van Salona városa, Dyrrachium pedig a lakosok rosszasa miatt, <vagyis inkább, ahogy mondják, Istentől> egykor elsüllyedt, és nem látható.³⁵ Ezután Calabria [következik] a provinciák sorában, amely gabonatermő vidék, exportra csuklyás úti köpenyt (*vestem birrum*), sok és igen jó minőségű bort szállít. Bruttium után Lucania régió következik, mely kiváló és mindenben bővelkedik, szalonnát exportál, mivel hegyeiben sok különféle csető állat van.

54. Ezután [jön] Campania tartomány, nem nagyon nagy, de gazdag emberek laknak benne, és önellátó, „Róma úrnő borospincéje” (*cellarium regnanti Romae*).

55. Ezután Italia [következik], amely pusztá elnevezésével, illetve a nevével is megmutatja dicsőségét. Sok és különféle város található benne, minden jóval teljes /és a birodalmat/ [ebből a] provinciából kormányozzák.³⁶ Italiában sokfajta bort találhatsz: picenumit, sabinumit, tiburit és toscanait (*tuscum*), ugyanis Toscana (*Tuscia*) a fent mondott provincia mellett fekszik, amelynek szépségét nem sokkal később el fogjuk mesélni. Italia különösképpen bővelkedik mindenben, leginkább abban, amely a legnagyobb, legkiemelkedőbb és [leg]királyi[bb] (*regalem*), amely a nevével is megmutatja erényét, s úgy nevezik: Róma. Ezt [a várost] – úgy mondják – Romulus gyermekként alapította. Ez bizony igen nagy és isteni épületekkel díszített, amelyek közül néhányat a korábbi császárok építettek, valamint azok, akik most uralkodnak, ha valamit ebben a városban építeni akarnak, minden egyes alkotásukat a saját nevükben készítik.³⁷ Ha akarod, [példának veheted] Antoninust: számtalan művét fellelheted.³⁸ Éppúgy megtalálható [itt] az úgynevezett Traianus-forum, amelynek van egy különleges és nevezetes vásárcsarnoka.³⁹ Vannak itt jó fekvésű *circusok* is, melyek sok bronz[szoborral] vannak ékesítve. Ebben a Rómában van hét előkelő és híres szűz, akik a város üdvéért az isteneknek ősi szokás szerint mutatják be az áldozatokat, és „Vesta szűzek”-nek hívják őket.⁴⁰ Ugyancsak itt van a sokak által ismert Tyberis-folyó [*sic*], amely hasznos a fent nevezett városnak; mivel keresztülmenve a városon eljut a tengerhez, és ezen szállítanak fel minden külföldről (*de peregre*) jövő árut, tizennyolcezer [lépésről],⁴¹ s így a város mindenben bővelkedik. Itt székel a hatalmas *senatus* is (*maximum senatum*), amely gazdag férfiakból áll, akiket ha egyenként meg akarsz vizsgálni, azt találhatod, hogy vagy már voltak, vagy majdan lesznek bírák, vagy legalábbis képesek lennének rá, de nem akarják, mert övéik miatt a biztonságot szeretnék élvezni. Az isteneket is tisztelik, részben Juppitert, részben a Napot (*Solem*), s azt mondják, nemkülönben áldoznak az Istenek Anyjának is,⁴² és bizonyosan béljósok (*aruspices*)[*sic*] is működnek náluk.⁴³

56. Innen [továbbmenve] találd meg a szomszédos Toscanát (*Tusciam*), mely a legeslegnagyobb nevet kapta az istenektől, mert azt beszélik, hogy először itt találták fel a béljósást (*haruspiciam*), és ezt a jót isteneknek tulajdonítják. Mert maga [a provincia] minden jónak bővében van, és mivel itt a legnagyobb mértékben találunk haruspexeket az istenségek körül, azt beszélik, hogy ezeknél ez a dolog bizonyos.⁴⁴ Ennyit Rómáról és Toscanáról. Italiában valóban ragyogó városok vannak, [így például] Aquileia és Mediolanum.⁴⁵

57. Ezek után szólunk kell a mellőzött városokról is: Mysiáról⁴⁶ és Daciáról, melyek bizony önellátók, és azt beszélik, hogy nagy ott a hideg, és a legnagyobb városuk Naissus.⁴⁷ Ezután Pannonia területe [következik], földje mindenben gazdag: növényekben, igásállatokban és kereskedelemben, és részben rabszolgákban is (*mancipiis*). Ez a császárok állandó székelye.⁴⁸ Nagy városai vannak: Sirmium, valamint Noricus [*sic*],⁴⁹ ahonnan noricum kabát (*vestis norica*) származik. Ez Pannonia régió, mely a Danubius folyón túli barbár szarmata nép mellett fekszik.

58. Pannonia után Gallia provincia [jön], mely nagysága miatt szűkölködik katonai vezetőkben (*imperatorem semper eget*),

[de most] innen van vezetője (*hunc ex se habeat*).⁵⁰ De a tengerek jelenléte miatt igen-igen bővelkedik mindenben, viszont nagy a drágaság is (*plurimi pretii*). Mondják, hogy van egy igen nagy városa, melyet Trevirisnek⁵¹ neveznek, s amelyről azt mondják, hogy a császár is ott lakik. Van [egy másik városa is] a tenger fölött, amelynek Arelatumnak hívnak, amely az egész világról kapja a kereskedelmi árut és a fent nevezett városba küldi.⁵² Az egész vidéken vitéz és nemes férfiak [laknak], ezért mondják, hogy a háborúban a galloknak számos igen nagy és erős hadserege van. Egyszóval minden szempontból csodálatra méltó provincia. És mellette van a barbár gótok nemzetsége.

59. Azután Galliánál terül el Spania [*sic*] széles, hatalmas és gazdag földje, [amit] a kereskedelem minden fajtájában tudós férfiak [laknak], de erről csak részben szólunk: olajat, hal-szószt (*liquamen*), különböző ruhákat, szalonnát, igás állatot szállít, minden szempontból elegendő [mennyiségben]. És minden jó közül kiváltképpen jó és minden más vidékét felülmúló a kötelek (*spartum*) minősége, amire sok helyütt szükség mutatkozik, mert a hajóknak minden fajtáját ez menti meg,⁵³ kiváltképpen mivel általa zajlik minden kereskedés;⁵⁴ sokaknál azonban gyatrának tűnik (*debilis esse videtur*).⁵⁵ Azt mondják, hogy innen [kezdődik] az Óceán, de erről a részről senki sem tud mit mondani. De mi lehet ott? Pusztaság, és ahogy mondják, ott van a világ vége (*finis mundi*).

60. Innen Nyugat-felé hajózva találod Mauretania földjét, ahol erkölcsükre és életmódjukra nézve is barbár emberek élnek, mégis a rómaiaknak vannak alávetve. Ez a tartomány ruházattal (*vestem*) és szolgálkkal (*mancipia*) kereskedik, bővelkedik gabonában, és fővárosa Caesarea. Mauretania után [jön] Numidia, egy terményekben gazdag provincia, amely önellátó, és különféle ruhákkal és kiváló állatokkal kereskedik.⁵⁶

61. E mellett a provincia mellett található a mindenben gazdag Africa: minden jóval ékesített, terményekkel és igásállatokkal, és egymaga képes majdnem minden népnek elegendő olaj előállítására. Sok különféle városa van, de az egyik közülük különleges és csodálatra méltó: ennek neve Kartago [*sic*]. Ezt egy tyrosi asszony alapította, név szerint Dido, ki midőn Libyába jött, megvett egy akkora területet, amekkorát egy borjú bőrével körül tudott keríteni, ahogy Vergilius mondja, amelynek neve Byrsa.⁵⁷ Közismert, hogy kiváló fekvésű <az egyforma utcákban fasorok található; szépsége helyről helyre megmutatkozik, van egy dalszínháza (*habet odeum*)⁵⁸>, és mindenek feletti új látványossága (*novum visum*) egy kikötő,⁵⁹ ahol a hajók félelem nélküli [hajózását] – úgy tűnik – Neptunus biztosítja, mivel teljes [a kikötő] biztonsága. Ugyancsak találsz ebben [a városban] egy különleges középületet (*opus publicum*): az ezüstművesek utcáját. A szórakozások tekintetében pedig csak ezt az egy látványosságot várják: a gladiatori játékokat (*munerum*).⁶⁰ Bár Africa területe igen nagy, jó és gazdag, az emberekkel azonban nem [ez a helyzet]: mindannyiukról úgy hírlik, hogy csalók, egy dolgot mondanak, és mást tesznek; nehezen találni köztük derék embert; mégis lehetséges, hogy sokuk között néhány jó is akadhat.

62. Africa valamennyi területe sivatag mellett fekszik, különösen a déli részeken. Azt mondják, hogy ennek a sivatagnak igen kis részét lakják a barbárok kis törzsei, az úgynevezett

mazicus és aethiops [nép]. Ezután található a Pentapolis területe,⁶¹ amely kicsi, de gazdag terményben és igásállatokban; van két ősi városa is: Ptolemais és Cyrene, melyekről azt mondják, hogy egy időben uralkodtak. Ezután [jön egy] másik provincia, név szerint Lybia, amely nyugat felől közel van Alexandriához. Ez nem kap vizet az égből, mert előfordul, hogy éveken át nem esik itt az eső. Kevés férfi lakja, mégis jók, jámborak és bölcsék <és úgy gondolom, hogy ez a jó számukra csak az Isten tanításából (*a Dei eruditione*) származhat>. Ezután már ismét Alexandria [következik]. Ez tehát a földkerekség, a rómaiak és a barbárok földje, amiről részben beszélünk. Nem lehetett mindent bizonyossággal leírni, és ha valami netán részben rejtve maradt előlünk, úgy vélem, nem nagyon [lényeges].

63. Nehogy úgy tűnjék, hogy az egész történelmet mellőzöm, most megemlékezem a szigetekről, amelyek a tenger közepén vannak, és így zárom a beszédet. Kelet felől így következnek a szigetek: a legelső és legnagyobb Cyprus, amely hajókat készít. Azt mondják, hogy a hajógyártáshoz nincs szüksége semmire más provinciákból, minden szükséges dologgal rendelkezik a sziget, ami alant következik: fa, bronz, vas, szurok, nemkülönben vászon a vitorlákhoz és kötélzet. És azt is mondják, hogy minden más jóban is bővelkedik. Ezután [jön] Euboea, amelyről az hírlík, hogy nemes sziget (*insulam nobilem esse dicunt*). Ezután következik az úgynevezett Cyclades számos szigete – szám szerint ötvenhárom –, melyeknek mind külön-külön saját bírájuk van, ezek közül néhányat név szerint is szükséges megneveznünk. Rhodus⁶² hatalmas sziget és város, amelyről a Sibylla azt jövendölte, hogy Isten haragjától fog elpusztulni, mivel csalárdság lakozott benne (*dolus enim in ipsa fuit*). Van a városban egy szobor, amit mindenki *colossus*-nak nevez, nagysága miatt nem utolsó látvány.⁶³ Majd egy másik [sziget következik]: Délos, amely a Cyclades közepén fekszik, ahol Latona megszülte Dianát és Apollót, valamint Apollo szigete, Tenedos.⁶⁴ Emellett található Imbrus, amely {Imbrus} sok nyúlszőr ruhát (*leporinam vestem*) exportál, mivel ebben a dologban bővelkedik; sok ott az állat, de a többi dologgal csak mérsékelten [ellátott]. Emellett található Lemnos, amely önellátó, sok bort készít, s Macedoniának és Thraciának küldi.

Sigla

- † † romlott szöveg
 [---] az eredetiből hiányzó szöveg (*lacuna*)
 / / coniecturális betoldás
 { } felesleges szó az eredetiben
 < > a kiadók által az eredetiből kirekesztett szöveg
 [] az eredetiben nem szereplő, a fordításban betoldott kifejezés

Jegyzetek

- 1 *A byrrus* egy gall eredetű csuklyás felsőkabát volt, amely többnyire gyapjából készült. Legjobb fajtáját Britanniából importálták és ezért *byrrus Britannicus*-nak hívták (Wild 1963). Diocletianus árrendelete (Kr. u. 301) mutatja, hogy a brit kabátok ára elég borsos volt a Birodalomban (Wild 1967).
- 2 Mittag csak ephesosi Menandrosszal kapcsolatban veszi észre, hogy rá Josephus is hivatkozik (*CA I. [116]*) (2006, 340). — Az

64. Ezután Creta szigetét [találjuk], amelyet szám szerint száz város ékesít,⁶⁵ és mindenben gazdag és csodálatos. A legnagyobb városának neve Gortyna, amelyben, azt mondják, circusi játékok is vannak,⁶⁶ részben gazdag és művelt férfiak lakják. Majd egy másik sziget Cythera, ezután Zacynthus és Cephalaria szigetek következnek, amelyek minden jóban bővelkednek.

65. Mindezen szigetek után a kiváló és hatalmas Sicilia sziget [következik], /amelynek talaja a többi szigetétől tömörségében különbözik/. Sok jót terem Sicilia, és bőségben exportál hasznos árucikkeket: gyapjút korlátlan mennyiségben, valamint használatokat. Gazdag férfiak laknak itt, akik minden tudományban jártasak, görögben és latinban egyaránt. Ragyogó városai vannak: Syracusa és Catania, melyekben a cirkuszi látványosságok telt ház előtt zajlanak; mivel jó és erős állataik vannak, az állatok erejében gyönyörködve versenyeznek. Ezen a szigeten találd az Aetnének nevezett hegyet is; és ha hiteltre méltó, isteni jelenlét van azon a hegyen, mivel a hegy teteje éjjel-nappal lángol, és füst száll fel belőle. Ezen a hegyen körben sok szőlőültetvény található, ahol különleges bort készítenek.

66. Majd Cossora [következik]. Ezután egy másik sziget, amit úgy neveznek, Sardinia, ez igen gazdag terményekben és használatokban, és felettebb gyönyörűség.⁶⁷

67. Ezután egy másik sziget jön, amit Britanniának hívnak, ahogy azok beszélnek, akik voltak ott: igen nagy és mindenben különleges.

68. Mindezeket emberi lehetőségeink szerint írtuk le. Ha rejtve maradt is előttünk provincia, város vagy sziget, ezekből nem lehet sok, nekem legalábbis úgy tűnik. <Azért maradtak rejtve ugyanis, mert az embernek lehetetlen mindent biztosan ismernie, egyedül a Mindenséget alkotó Isten az, aki képes mindent ismerni.>

Braun Ádám, Ferenczi Roland és Grüll Tibor fordítása

Expositio szerzője a fentiekben felsorolt szerzőkön kívül hivatkozik még Homérosra (42, 52.§) és Vergiliusra is (42, 61.§).

- 3 Béróssos = *CA I. 19*; Manethón = *CA I. 26*; Menandros = *CA I. 18*; Hérodotos = *CA I. 22*; Thukydides = *CA I.1, 12*. — Ebből következően Apollónios valószínűleg Apollónios Molónnal azonos.
- 4 Rougé 1966, 112–115. — Peter Franz Mittag egy ismeretlen *periplus* posztulál az *Expositio* közvetlen előzményeként: szerinte ez a

- munka a Római Birodalom területére vonatkozóan a Diocletianus előtti, más régiókat tekintve pedig a Diocletianus utáni időszak provinciafelosztását tükrözi (Mittag 2006, 350). Én egy ilyen művet nehezen tudok elképzelni.
- 5 Felmerül a lehetősége annak, hogy a szerző Carmaniára gondolt, amely a Perzsa-öböl északi partvidékén fekvő tartomány (nagyjából a mai Irán Kerman nevű régiójával azonos), de az is lehetséges, hogy a Komar néven ismert dél-indiai területről van szó (vö. Comorin-fok).
 - 6 „Illatos fák” (*xylon thyionon*, Ap 18,12) szerepelnek a *Jelenések könyve* felsorolásában is. A rómaiak ezen elsősorban a citrust értették, amelyből asztalokat készítettek, de alkalmasint koporsót is, mint azt a Kercsben talált 4. századi citrusfa-szarkofágok mutatják (Wasowicz–Vaulina 1974, 23).
 - 7 A megfogalmazás némileg emlékeztet Jézus mondására: „Monda pedig neki az Isten: Bolond, ez éjjel elkérik a te lelkedet (*animam tuam repetunt*, Vulg) te tőled; amiket pedig készítettél, kiéi lesznek?” (Lk 12,20)
 - 8 A *mansio* (görögül *stathmos*) olyan pihenőhelyeket jelent, amelyeket egy napi járóföldre helyeztek el egymástól. A *mansiók* között 4-5 kisebb állomás helyezkedett el, ahol vizet lehetett felvenni vagy éppen lovakat lehetett váltani (gör. *allagai*, lat. *mutationes*).
 - 9 Ismét bibliai fordulattal él: *panem enim caelestem cotidianum accipiunt* (vö. Mt 6,11; Lk 11,3).
 - 10 Más olvasatban: *Imaeum* vagy *Choneum*.
 - 11 Antiochia a Diocletianus alatti provincia-át szervezések után lett Kelet legfontosabb városa: ez volt a keleti *diocesis* központja, ahol a *comes Orientis* székel; továbbá a perzsák elleni háborúkat vezető *magister militum* is innen irányította a hadműveleteket (Liebeschuetz 1972).
 - 12 Beirutban a Közel-Kelet legjelentősebb jogi iskolája működött Kr. u. 250–551 között. Az öt évig tartó képzést olyan jelentős jogtudósok vezették, mint Papinianus és Ulpianus, akik maguk is főnői városokból származtak (Hall 2004).
 - 13 A *tetrapylon* (lat. *quadrifrons*) egy olyan épülettípus, amelynek négyárkádós kapuja volt, alatta két egymást keresztező utca találkozott össze, általában a *cardo* és a *decumanus* (Mühlenbrock 2003). A caesareai *tetrapylont* a rabbinikus források is megemlítik (Krauss 1902), és a régészek meg is találták nyomait az 1970-es években (Levine–Netzer 1986).
 - 14 Romlott szöveg: az *Antiochiae magnifice adjuvat et exercet* mondatban az utolsó szó talán *exercitui* lehetne, így a fordítás több értelmet nyer: „Antiochiát és a hadsereget nagyszerűen segíti”.
 - 15 A *species*nek már korábban is volt ’kereskedelmi árucikk’ értelme.
 - 16 A szövegromlás miatt nem világos, hogy a szerző Constantinus (Kr. u. 305–306) vagy Constantinus (Kr. u. 306–337) császárra gondolt-e.
 - 17 Heliopolis (Baalbek) Venus-temploma a szakrális prostitúció egyik keleti központja volt, ami miatt a caesareai Eusebios egyházatya is sokat panaszkodott, Constantinus pedig be is tiltotta a szokást.
 - 18 A Nicolaus-pálma a babilóniai Talmudban is szerepel (Demai 22c). A palesztinai datolya nem volt olcsó, a fügénél is drágábban árulták, viszont kiváló minősége miatt Itáliába is exportálták (Saffari 1994, 78–80).
 - 19 Malalas évkönyvei szerint már a Kr. e. 1. század közepén épült egy *hippodrom* Antiochiában – egyes kutatók szerint ez szolgált mintául a római Circus Maximus megépítéséhez. Diocletianus idején egy újabb *hippodrom* is épült a városban, sőt még a 6. században is egy újabbat emeltek (Humphrey 1986, 438–539).
 - 20 A *Museion* természetesen nem így jött létre, hanem I. Ptolemaios Sótér (Kr. e. 323–283) vagy II. Ptolemaios Philadelphos (Kr. e. 283–246) kezdeményezésére hozták létre a Lagidák fővárosában, Alexandriában. (Az alexandriai könyvtárat Kr. u. 390-ben rombolták le véglegesen.)
 - 21 Thébais Felső-Egyiptom körzete, amely a tizenhárom déli *nomos* foglalta magába, s ehhez tartoztak a vörös-tengeri kikötők is, amelyen keresztül az indiai kereskedelem zajlott. Feliratos forrásokból is tudjuk, hogy indiai kereskedők állandó vagy ideiglenes jelleggel jelen voltak Egyiptomban (Salomon 1991).
 - 22 A Serapeumot III. Ptolemaios (Kr. e. 246–222) építtette Parmeniskos építész tervei alapján a szinkretisztikus Serapis istenség tiszteletére. A Museion könyvtára mellett a második legjelentősebb könyvgyűjtemény kapott itt helyet. Diocletianus felújíttatta, majd a felheccelt tömeg 391-ben lerombolta. A Serapeum leírása rendkívül hasonlít Ammianus Marcellinuséra: „Tágas oszlopocsarnokai, élethű szobrai és egyéb különféle műalkotásai olyan ékességet adnak neki, hogy a Capitolium után, amely a dicső Rómát az örökkévalóságba emeli, nem látni pompásabbat az egész föld kerekéségén” (XXII. 16.12).
 - 23 A 4. században váltakozó sikerrel, de folyamatos harcok folytak a Római Birodalom és a Sasanida perzsa királyság között.
 - 24 I. Theodosius (Kr. u. 379–395) – elsősorban Milánó püspökének, Ambrosiusnak hatására – 390-ben bezáratta a pogány templomokat, majd egy évre rá a pogány áldozatokat is betiltatta a Birodalomban.
 - 25 Az alexandriai orvoslás valóban jó hírnek örvendett, tanú erre ismét Ammianus: „az orvos esetében, ha tudásának hitelt akar adni, csupán annyit kell mondania, hogy Alexandriában tanult” (XXII. 16.18). Azt persze túlzás állítani, hogy a gyógyítás kezdetei ehhez a városhoz kötődnének. A késő-római orvoslásról általában I. Nutton 1984.
 - 26 A bostrai *tetrapylon* valójában *tetrakionia* volt, amely nem két utca kereszteződésében állt, hanem egy ovális tér közepén, ahol még ma is látható (Segal 1997, 140-142; Thiel 2003).
 - 27 A görög mitológiai hagyomány szerint Trója alapító-névadója, Trös phrygiai király volt, így lehet a phrygöket azonosítani a trójaiakkal – minthogy a szöveg nyilvánvalóan a trójai háborúra utal.
 - 28 Természetesen a Kaukázus nem Lyciában, hanem Armeniában található.
 - 29 A két város egy és ugyanaz, természetesen Trójáról van szó.
 - 30 Cyzicus és királya az Argonauták történetében szerepel, nem tudni mi köze lehet Venushoz. A szerző talán összekeverte Cyzicust a hasonló hangzású Cythera szigetével.
 - 31 A bizánci Malalas krónikája szerint Nagy Konstantin Kr. u. 323-ban renováltatta a nikomédiai *basilicát*.
 - 32 A korinthosiak híresebbek voltak a gladiátori játékok iránti szenvedélyükről (vö. Dio Chrys. XXXI. 121). A korinthosi *amphitheatrum* már az 1830-as években feltárták, és az 1940-es évek elején publikálták (Fowler–Stillwell 1941, 89-91).
 - 33 Rendkívül romlott szöveg. Athénban ismerjük Hadrianus diadalívét, de azon nem voltak szobrok.
 - 34 A spártai márvány úgynevezett zöld porfir (verde antico) – ami nyilvánvalóan nem sáfrányszínű –, ezt Plinius is az egyik legértékesebb fajta kőnek tartja (*Naturalis historia*, XXXVI. xi. 55).
 - 35 Téves megjegyzés, a tengerparti Dyrrachiumot, amely *Epirus nova* provincia fővárosa volt és a mai Durrës (Albánia) város alatt terül el, az 5. században hatalmas földrengés döntötte romba, de nem süllyedt a tenger alá.
 - 36 A *regitur a provincia* mellékmondatnak a kiegészítések nélkül egyébként semmi értelme; bár az is igaz, hogy ebben az időben már nem Itáliából kormányozták a Római Birodalmat.
 - 37 Értsd: saját nevükkel látják el. A császárok valóban épületeik homlokzatára írták fel építési felirataikat.
 - 38 Nem világos, hogy az Antoninus-dinasztia melyik tagjára gondol.
 - 39 Traianus vásárcsarnokát (*mercatus Traiani*), amely a damaskusi Apollodóros tervei alapján épült, 113-ban avatták fel Traianus forumán. Az ötemeletes épületben nemcsak mintegy 150 üzlet várta a vásárlókat, hanem könyvtár és koncertterem is szolgált a szórakozást (Lancaster 1998).

- 40 A Vesta-szüzek a *forum Romanum* közepén álló körtemplomukban őrizték a szent lángot. A kultuszt 391-ben szüntette meg I. Theodosius császár (Kr. u. 379–395).
- 41 Tizennyolcezer lépés (*mille passus*) megfelel 18 római mérföldnek, azaz kb. 26 km-nek. Ez nagyjából a valós távolság Portus/Ostia és Róma között, amely nincs említve a szövegben.
- 42 A phrygiai eredetű Cybele-kultuszt *Magna Mater Deorum Idaea* (az Istenek Nagy Ida-hegyi Anyja) néven vezették be Rómában Kr. e. 210-ben.
- 43 Először Constantinus tiltotta be a haruspexek működését (319-ben), majd II. Constantius negyven évvel később megújította a tiltást, mivel annak a közbeeső időben nyilvánvalóan nem volt fonatja.
- 44 Értsd: mivel itt nagyon sok haruspex működik, jövőmondásaik bizonyosra vehetők.
- 45 Aquileia a 4. században jelentős tengeri kikötő volt, Diocletianus is sokat időzött itt. A 4. században a városban császári palota épült, 340-ben itt ölték meg II. Constantinus császárt, miközben megkísérelte elfoglalni Aquileiát Constanstól. Ausonius számításai alapján a 4. század végére a római világ kilencedik legnagyobb városa volt. – Mediolanum Diocletianus idején vált a Nyugatrómai Birodalom székhelyévé. Ebben az időszakban épült fel a város második védvonala, melynek kapui napjainkban is láthatók. A pannóniai születésű Maximianus császár (Kr. u. 286–305) számos új épületet emeltetett a városban.
- 46 Téves írásmód: Mysia ugyanis Ásiában található; a szerző nyilvánvalóan Moesiát értette.
- 47 Róma első keresztény császára Nagy Konstantin itt született 272-ben. Bár csak rövid ideig élt a városban (316–322), az általa létrehozott *Dacia mediterranea* provincia székhelyévé tette. A közeli *Medianában* császári villa is épült. A város 395-ben a Kelet-római Birodalom része lett.
- 48 Sirmium (Sremska Mitrovica) 293 és 380 között volt császári székhely. Ammianus „a városok dicsőséges és népes anyjaként” jellemezte (*urbium mater populosa et celebris*, XXI. 10. 2), amelynek legalább 100 ezer lakosa van. A régészeti leletek ezt nem támasztják alá. A város jelentőségének a gót betelepítések vetnek véget.
- 49 Noricum természetesen nem város, hanem Pannoniától nyugatra fekvő tartomány.
- 50 Sokan Magnentius ellencsászárra gondolnak, aki 350–353 között uralta Britannia, Gallia és Hispania tartományokat (egyes források szerint apja briton, anyja frank volt). Uralmának Nagy Konstantin vetett véget a Mons Seleucus-i csatában 353-ban.
- 51 Triemnek (hivatalos latin nevén Augusta Treverorum) 280 hektáros területén kb. 70 ezer lakosa volt. Kr. u. 285 után a Nyugatrómai Birodalom fővárosa lett. Constantius tette először székhelyét a városba (Kr. u. 305–306), majd fia, Nagy Konstantin (Kr. u. 306–337) uralkodása első tíz évét a városban töltötte, utoljára 328-ban látogatott el ide.
- 52 A Rhône torkolatához közel fekvő Arles (lat. *Arelate*) mindig fontos kereskedelmi és stratégiai szerepet játszott a Római Birodalomban. A 4–5. században a császárok és ellencsászárok gyakran tették meg hadjárataik kiindulópontjának. A *praefectus praetorio* 395 és 418 között ide tette át székhelyét Trierből, és innen kormányozta Galliát, Hispaniát és Armoricát (Britannia). Nagy Konstantin is nagyon kedvelte (fürdői a mai napig megvannak), itt született fia, II. Constantius is. III. Constantinus nyugati ellencsászár (Kr. u. 407–411) 408-ban ezt a várost tette meg székhelyévé.
- 53 A hispaniai kötelek minőségét már Strabón is kiemelte (*Geographika* III. 4. 9. C 160).
- 54 Alanyváltás történt: a kereskedés természetesen nem a köteleken, hanem a hajókon keresztül zajlik, de a szerző szerint a kötelek a hajók egyik legfontosabb tartozékai.
- 55 Értsd: sok helyütt gyatra a kötelek minősége, ami veszélyezteti a hajózást.
- 56 Különösen az élő vadállatok exportja volt jelentős (MacKinnon 2006).
- 57 „Az élükön áll ez az asszony, / és eljutnak e helyre, amit most látsz, virulóan / Karthágó falait, hogy emelkedik, épül a város, / és csak a vásárlásért kapta a Byrsa nevet, mert / annyi e föld, amennyit fedhet a bőr bikahátból.” Vergilius, *Aeneis* I. 364–368. Kartal Zsuzsa fordítása.
- 58 Tertullianus a 3. század első évtizedében írt arról, hogy a carthagói *odeum* alapjainak lerakásakor egy temetőre bukkantak az építők, ahol ötszáz éves holttestek is előkerültek (*De resurrectione carnis* 42. [119]). Az *ódeion* ma Borj-Jedid erődje mögött található egy fennsíkon (Ros 1996).
- 59 Karthágó kikötőjének leírását Appianosnál olvashatjuk (*Lib. XCVI. 452–455*). A kutatások szerint a kikötő újjáépítése Commodus (Kr. u. 180–192) gabonaszállító flottájának megszervezésével (*classis Commodiana*) és a város 186-ban történt újjáalapításával (*Colonia Commodiana Togata*) függ össze (Hurst–Roskams 1994).
- 60 Carthago amfiteátrumát a kutatások szerint a Kr. u. 1. század végén vagy a 2. század elején építették (Bomgardner 1989).
- 61 Cyrenaicáról van szó, ahol öt város (*pentapolis*) fekvő: Cyrene (a modern Shahat falu mellett) és annak kikötője: Apollonia (Marsa SUSA); Arsinoë/Taucheira (Tocra); Eusperides/Berenice (a modern Benghazi mellett); Balagrae (Bayda) és Barce (Marj).
- 62 Rhodus szigete természetesen nem tartozott a Cyclades szigetcsoporthoz.
- 63 A Colossus néven ismert monumentális rhodosi Hélios-szobrot Kr. e. 292 és 280 között emelték. Az ókorban a hét „világcsoda” közé sorolták. Kb. 30 méteres magasságával valóban az ókor legmagasabb ismert szobra. A szobrot Kr. e. 226-ban döntötte le egy földrengés, de a lábai még sokáig álltak a rhodosi kikötő bejáratánál. A sziget lakóinak egy delphoi jóslat megtiltotta, hogy újjáépítsék a Colossust. Darabjai mintegy 800 éven át láthatóak voltak.
- 64 A Hellés pontos bejárata előtt fekvő aprócska Tenedus szintén nem tartozik a Cyclades közé: Apollón szent szigetét Homéros említi többször is az *Ilias*ban.
- 65 Krétát Homéros nevezi „száz városú”-nak az *Ilias*ban (II. 645).
- 66 Gortynben ma nem látható az amfiteátrum, mivel a késő-ókorban tíz keresztény mártír emlékére egy templomot emeltek az aréna fölött (ma Agioi Deka).
- 67 Kimaradt tehát a szigetek felsorolásából Corsica és a Baleares.

Bibliografía

- Bomgardner, D. L. 1989. „The Carthage Amphitheater. A Reappraisal”: *AJA* 93, 85–103.
- Drexhage, H.–J. 1983. „Die 'Expositio totius mundi et gentium' eine Handelsgeographie aus dem 4. Jh. n. Chr., eigeleitet, übersetzt und mit einführender Literatur (Kap. XXII–LXVII) versehen”: *MBAH* 2, 3–42.
- Fowler, H. N. – Stillwell, R. 1941. *Corinth I. Introduction, Topography, Architecture*. Cambridge, MA.
- Hall, L. J. 2004. *Roman Berytus. Beirut in Late Antiquity*. London – New York.
- Humphrey, J. H. 1986. *Roman Circuses. Arenas for Chariot Racing*. Berkeley – Los Angeles.
- Hurst, H. R. – Roskams, S. P. 1994. *Excavations at Carthage. The British Mission*. Vols. I–II. Sheffield.
- Kehoe, D. P. 2008. „The Early Roman Empire: Production”: Scheidel, W. – Morris, I. – Saller, R. (szerk.), *The Cambridge Economic History of the Graeco–Roman World*. Cambridge, 543–569.
- Kingsley, S. A. 2003. „Late Antique Trade. Research Methodologies and Field Practices”: Lavan, L. – Bowden, W. (szerk.), *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*. Late Antique Archaeology vol. 1. Leiden – Boston, 113–138.
- Klotz, A. 1910. „Ὀδοιπορία ἀπὸ Ἐδέμ τοῦ παρδείσου ἄχρι τῶν Ῥωμαίων (Zur Expositio totius mundi et gentium. Geogr. lat. min. ed. Riese 1878 p. 104 . sq.)”: *RhM* 65, 606–616.
- Krauss, S. 1902. „Zur Topographie von Caesarea”: *Jewish Quarterly Review* 14, 745–751.
- Lancaster, L. 1998. „Building Trajan's Markets”: *AJA* 102, 283–308.
- Levine, L. I. – Netzer, E. 1986. *Excavations at Caesarea Maritima, 1975, 1976, 1979. Final Report*. Qedem 21. Jerusalem.
- Liebeschuetz, J. H. W. G. 1972. *Antioch. City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*. Oxford.
- Liu, J. 2009. *Collegia Centonariorum. The Guilds of Textile Dealers in the Roman West*. Columbia Studies in the Classical Tradition 34. Leiden–Boston.
- MacKinnon, M. 2006. „Supplying Exotic Animals for the Roman Amphitheatre Games. New Reconstructions Combining Archaeological, Ancient Textual, Historical and Ethnographic Data”: *Museion* 6, 137–161.
- Marasco, G. 1996. „L' »Expositio totius mundi et gentium« e la politica religiosa di Costanzo II”: *Ancient Society* 27, 183–203.
- Martelli, F. 1982. *Introduzione alla »Expositio totius mundi«. Analisi etnografica e tematiche politiche in un'opera anonima del IV secolo*. Bologna.
- Martínez, A. G. T. 2002. *Geógrafos latinos menores*. Madrid.
- Mittag, P. F. 2006. „Zu den Quellen der Expositio Totius Mundi et Gentium. Ein neuer Periplus?»: *Hermes* 134, 338–351.
- Molè Ventura, C. 1997–98. „Dinamiche di trasformazione nelle città della Sicilia orientale tardoantica”: *Kokalos* 43–44, 153–190.
- Molè, C. 1985. „Le tensioni dell'utopia. L'organizzazione dello spazio in alcuni testi tardoantichi”: Giuffrida, C. – Mazza, M. (szerk.), *Le trasformazioni della cultura nella tarda antichità. Atti del Convegno tenuto a Catania Università degli Studi, 27 sett.–2 ott. 1982*. Roma.
- Monda, S. 2006. „Note testuali all' 'Expositio totius mundi' e alla Hononii 'Cosmographia'”: *RFIC* 134, 187–196.
- Mühlenbrock, J. 2003. *Tetrapylon. Zur Geschichte des viertorigen Bogenmonumentes in der römischen Architektur*. Münster.
- Nutton, V. 1984. „From Galen to Alexander. Aspects of Medicine and Medical Practice in Late Antiquity”: *Dumbarton Oaks Papers* 38, 1–14.
- Reinhold, M. 1970. *History of Purple as a Status Symbol in Antiquity*. Collection Latomus vol. 116. Bruxelles.
- Ros, K. E. 1996. „The Roman Theater at Carthage”: *AJA* 100, 449–489.
- Rougé, J. 1966. *Expositio totius mundi et gentium. Introduction, texte critique, traduction, notes et commentaire*. Paris.
- Ruffing, K. 2004. „Ökonomie als Kategorie in der antiken deskriptiven Geographie. Berichtsweise und Eigenart der expositio totius mundi et gentium”: *MBAH* 23, 88–130.
- Safrai, Z. 1994. *The Economy of Roman Palestine*. London – New York.
- Safrai, Z. 1994. *The Economy of Roman Palestine*. London – New York.
- Salomon, R. 1991. „Epigraphic Remains of Indian Traders in Egypt”: *JAOS* 111, 731–736.
- Schwabe, M. 1967. „Tiberias Revealed through Inscriptions”: Hirschberg, H. Z. (szerk.), *All the Land of Naftali*. Jerusalem. (Héb.)
- Segal, A. 1997. *From Function to Monument. Urban Landscapes of Roman Palestine, Syria and Provincia Arabia*. Oxford.
- Sinko, T. 1904. „Die descriptio orbis terrae”: *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 13, 531–571.
- Sperber, D. 1976. „Objects of Trade between Palestine and Egypt in Roman Times”: *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 19, 113–147.
- Thiel, W. 2003. „Tetrakionia. Überlegungen zu einem Denkmaltypus tetrarchischer Zeit im Osten des römischen Reiches”: *Antiquité tardive* 10, 299–326.
- Traiana, G. 1998. „La prefazione alla »Descriptio [Expositio] totius mundi«”: Santini, C. – Scivoletto, N. – Zurli, L. (szerk.), *Prefazioni, prologhi, proemi di opere tecnico–scientifiche latine*. Roma, 53–61.
- Wasowicz, A. – Vaulina, M. 1974. *Bois grecs et romains de l'Ermitage*. Warszawa.
- West, L. C. 1924. „Commercial Syria under the Roman Empire”: *TAPhA* 55, 159–189.
- Wild, J. P. 1963. „The Byrrus Britannicus”: *Antiquity* 37, 193–202.
- Wild, J. P. 1967. „Soft–Finished Textiles In Roman Britain”: *Classical Quarterly* 17, 133–135.
- Wölfflin, E. 1904. „Bemerkungen zu der Descriptio orbis”: *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik* 13, 574–578.
- Woodman, J. E. 1964. *The Expositio totius mundi et gentium. Its Geography and Its Language*. MA Thesis, The Ohio State University < <http://etd.ohiolink.edu/send-pdf.cgi> > (2012).